

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB “CHURCH AND CULTURE”

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 2 ▪ VOLUME 2

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2023 ▪ DECEMBER 2023

Νέες τεχνολογίες, ψηφιακός κόσμος και Θεία Λατρεία, από την αναγκαιότητα στην κατάχρηση.

Αποστολού Φωτίου²⁰⁶

Σε μια ραγδαία αναπτυσσόμενη ψηφιακή εποχή, που το διαδίκτυο και οι νέες τεχνολογίες έχουν εισβάλει σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης δραστηριότητας, η Εκκλησία ως κοινωνία ανθρώπων, που συνθέτει το μυστικό Σώμα του Χριστού²⁰⁷, ως κοινωνία Θεού και Κόσμου, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις τεχνολογικές ανακαλύψεις και την ψηφιακή μετάβαση, καθώς και οι *χριστιανοί γάρ ούτε γῆ οὔτε φωνῆ οὔτε ἔθεσι διακεκριμένοι τῶν λοιπῶν εἰσὶν ἀνθρώπων, οὔτε γάρ που πόλεις ἰδίας κατοικοῦσι οὔτε διαλέκτῳ τινὶ παρηλλαγμένη χρῶνται οὔτε βίον παράσημον ἀκοῦσιν*²⁰⁸.

Το ζήτημα Θεία Λατρεία και νέες τεχνολογίες, προέκυψε λίγο μετά τα μέσα του περασμένου αιώνα και απασχόλησε έντονα την επίσημη Εκκλησία και τους λειτουργικούς θεολόγους σχεδόν εν τη γενέσει του. Στις αρχές της νέας χιλιετίας, ο μακαριστός καθηγητής της Λειτουργικής της Θεολογικής του Α.Π.Θ. Ιωάννης Φουντούλης, αναφέρθηκε πρώτος στο ζήτημα της «εισδοχής» των ραδιοτηλεοπτικών Μέσων Ενημέρωσης στην λατρεία και τους ορθοδόξους ναούς. Με την μελέτη του με θέμα «Η μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης»²⁰⁹ έθεσε τους προβληματισμούς και τις σκέψεις του για την αλόγιστη χρήση των νέων τεχνολογιών στην Θεία Λατρεία. Ο αείμνηστος καθηγητής αμφισβητεί την θεωρούμενη από πολλούς «επιτυχία»²¹⁰ της αλόγιστης τηλεοπτικής κάλυψης από ιδιωτικούς και δημόσιους τηλεοπτικούς σταθμούς της Θείας Λειτουργίας και

²⁰⁶ Επίκουρου Καθηγητή, Ιστορίας και Θεολογίας της Θείας Λατρείας, της Θεολογικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α.

²⁰⁷ Α', Κορ. ΙΒ':27: *Υμεῖς δε ἐστε σῶμα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους. Κολ.: Α':18 : καὶ αὐτός ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος, τῆς ἐκκλησίας.*

²⁰⁸ Ιουστίνος φιλόσοφος και μάρτυς. *Πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολή*, ΡG 2, 1173.

²⁰⁹ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», στη Σειρά *Λογική Λατρεία* 12, Αθήνα: εκδ. Απ. Διακονίας, 2002, σ. 211-224.

²¹⁰ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 211.

διαφόρων περιστατικών ακολουθιών και μυστηρίων, όπως αγιασμούς, χειροτονίες, βαπτίσεις, νεκρώσιμες ακολουθίες, γάμους κτλ. (κυρίως όσων αποτελούν «καλό τηλεοπτικό προϊόν») και μιλά για ένα γεγονός αναπότρεπτο²¹¹, αλλά σε καμία περίπτωση γεγονός, που πρέπει να μείνει ανεξέλεγκτο και να γενικευτεί επιπλέον. Στο ίδιο πνεύμα ο καθηγητής Ηθικής και Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. πρωτοπρεσβύτερος Βασίλειος Καλλιακμάνης επισημαίνει τον κίνδυνο άμβλυσης της ενοριακής συνείδησης και δημιουργίας μιας «εικονικής λατρευτικής ζωής»²¹² από μεγάλο μέρος των πιστών, που πλέον έχουν εθιστεί στην χρήση ψηφιακών μέσων ακόμη και στην μυστηριακή τους ζωή.

Πλην των πολλών θετικών στοιχείων και διευκολύνσεων, που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες και τα ψηφιακά μέσα στο σύγχρονο άνθρωπο, αλλά και το ποιμαντικό και κατηχητικό έργο της Εκκλησίας²¹³, δεν μπορούμε να εφησυχάζουμε και να αγνοούμε και τους πολλαπλούς κινδύνους για την λατρευτική ζωή και την μυσταγωγία του Ορθόδοξου πληρώματος.

Λίγο μετά το πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα, αιώνα που χαρακτηρίστηκε από την σταδιακή εκβιομηχάνιση της Ευρώπης, είχαμε την πρώτη εφαρμογή των νέων τεχνολογιών στο χριστιανικό ναό με την χρήση αρχικώς ηλεκτρικών λαμπτήρων φωτισμού και δευτερευόντως μικροφωνικών εγκαταστάσεων προς διευκόλυνση των ιερουργιών και των πιστών. Την αρχική έκπληξη των μετεχόντων στην λατρεία, που είδαν άπλετο το τεχνητό ηλεκτρικό φως να πλημμυρίζει τους ναούς, διαδέχτηκε, όπως αναφέρει και ο καθηγητής Φουντούλης, ο κορεσμός και η νοσταλγία της μυσταγωγίας, που έδιναν στην λατρεία το φως των κεριών και η ανόθευτη φωνή των ψαλτών²¹⁴. Την υποδοχή του φυσικού φωτός της ημέρας κατά την πρωινή προσευχή του Όρθρου, «εὐχαριστοῦντες ὅτι ἐφώτισεν ὑμῖν ὁ Κύριος,

²¹¹Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 213.

²¹²Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη χριστιανική λατρεία και ψηφιακή τεχνολογία», στο *Σύνθεσις* 6, 2 (2019)54.

²¹³Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα. Έκκλησιολογικές αρχές και σύγχρονη πραγματικότητα» στο *Θεολογία* 3(2019)78. Το διαδίκτυο λειτουργεί πολλάκις ως εργαλείο ενημερωτικό και εισαγωγικό για την ζωή και διδασκαλία της Εκκλησίας στο ευρύ κοινό, καθώς προσφέρει προσβάσιμη γνώση σε όλους εύκολα και γρήγορα.

²¹⁴Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 211.

παραγαγών τήν νύκτα και έπαγαγών τήν ήμέραν»²¹⁵, διαταράσσει το άπλετο τεχνητό φως των ηλεκτρικών λαμπτήρων²¹⁶, που δρα εις βάρος της μυσταγωγίας και της πνευματικής προετοιμασίας των πιστών για την Θεία Λειτουργία, που θα ακολουθήσει. Ο επιλύχνιος ύμνος, το «Φῶς ήλαρόν», ο αρχαιότερος ύμνος της Εκκλησίας μας²¹⁷, συμβολίζει τον Κύριο μας, που ως Φως είναι διαφορετικός των κτιστών και τεχνητών πηγών φωτός. Στην θέα του εσπερινού φωτός, που δεν πρέπει να διαταράσσεται, παρά μόνο από το αμυδρό φως των κεριών και των κανδήλων, καθώς «Αί κανδήλαι καί οί κηροί τύπος εἶσι τοῦ αἰώνιου φωτός»²¹⁸, δημιουργείται η πνευματική αναγωγή, συνδέουμε οι πιστοί την προσευχή μας με την πηγή του πραγματικού φωτός, τον αναστημένο Χριστό²¹⁹ και «Αἰνοῦμεν Πατέρα, καί Υἱόν, καί Ἅγιον Πνεῦμα Θεοῦ»²²⁰. Η θεολογία περί φωτός, όπως αναφέρει και ο καθηγητής της Λειτουργικής Παναγιώτης Σκαλτσής, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον ναό ως σημείο συνάξεως των πιστών χριστιανών, για αυτό και από νωρίς δόθηκαν διάφοροι συμβολισμοί στον φωτισμό αυτού, τόσο στον τεχνητό (κεριά, κανδήλες και λυχνάρια) όσο και στον φυσικό²²¹. Ήταν, μάλιστα, τέτοια η σημασία του φωτισμού των ναών κατά την βυζαντινή εποχή, που το άναμμα των κανδήλων και κεριών, ήταν έργο ιδιαίτερου οφφικιούχου²²², του κηροφόρου ή λαμπαδούρχου²²³. Αυτός ήταν, που με ειδική ευχή έφερε τις λαμπάδες και τα κεριά στον ναό και ήταν

²¹⁵ *Ἀποστολικαί Διαταγαί*. PG 1,1136.

²¹⁶ Τελευταίως συνηθίζεται χάριν οικονομίας σε πολλούς ενοριακούς ναούς να χρησιμοποιούνται λάμπες τύπου LED, που αν και έχουν ποικιλία αποχρώσεων φωτός, δημιουργούν συνθήκες έντονου φωτισμού λειτουργώντας εις βάρος της μυσταγωγίας εντός του ναού.

²¹⁷ Βασίλειος ο Μέγας. *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 32, 203, [*Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ΕΠΕ 10, Πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1974]. Κατά τον Μέγα Βασίλειο ο ύμνος «ἀρχαίαν ἀφήσιν φωνήν», υποδηλώνει ότι ο επιλύχνιος ύμνος ανήκει στην λατρευτική παράδοση της αρχαϊκής Εκκλησίας, πολύ πριν της εποχής του.

²¹⁸ Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, *Λόγος περιέχων τήν ἐκκλησιαστικήν ἅπασαν ἱστορίαν καί λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*, PG 87, 3985.

²¹⁹ Σκαλτσής, Παναγιώτης. «Ο φωτισμός τοῦ Ναοῦ στή λειτουργική μας παράδοση», στο *Ἐκκλησία* 90,7 (2013)485.

²²⁰ Βασίλειος ο Μέγας. *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 32, 203.

²²¹ Σκαλτσής, Παναγιώτης. «Ο φωτισμός τοῦ Ναοῦ», (2013)487.

²²² Γαβριήλ (Μητροπολίτης Νοβογροδίας και Αγιοπετροπόλεως). *Τελετουργία Ἱερὰ ἤτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν των ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Γραικο-Ρωσσιακῇ Ἐκκλησίᾳ ἄνωθεν ἐς γέ καί καθ' ἡμᾶς*, Αγία Πετρούπολη [Ἐν Πετροπόλει], 1799, σ.284.

²²³ Κυρίως στα μοναστήρια. Για τους κοσμικούς ναούς υπήρχε ο Λαμπαδάριος.

υπεύθυνος για το άναμμά τους²²⁴. Στην εποχή μας, χάριν της προόδου, ο ηλεκτροφωτισμός των ναών αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό το φως των κεριών και των λαμπάδων. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι απέκτησαν έναν συμβολικό περισσότερο χαρακτήρα, παύοντας οι ιδιαίτεροι συμβολισμοί τους, όπως και η τάξη της φωταψίας. Σε ναούς της δυτικής χριστιανοσύνης, μάλιστα, τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε και νέες τεχνολογικές επινοήσεις για τον συμβολικό φωτισμό των ναών, όπως τα ηλεκτρικά κεριά, μερικά ακόμη και με ψεύτικο «λιώσιμο», για να θυμίζουν αληθινό κεριό, που δακρύζει από τη φλόγα. Αυτά τα σύγχρονα τεχνολογικά επινοήματα είναι αποβλητέα από τους Ορθοδόξους ναούς, καθώς προσβάλλουν την αισθητική και μυσταγωγία της λατρείας.

Πλην της άμετρης χρήσης του τεχνητού φωτός πολλές φορές παρατηρείται στους εσωτερικούς, αλλά και στους εξωτερικούς χώρους των ιερών ναών πλεονασμός ως προς την χρήση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων. Στο περιβάλλον ενός ναού και μάλιστα, μεγάλου σε μέγεθος πολλές φορές είναι δύσκολο να ελεγχτεί η ακουστικότητα, τόσο των ψαλτών, όσο και του ιεροκήρυκα, καθώς οι μικροφωνικές εγκαταστάσεις αλλοιώνουν την δύναμη της φωνής²²⁵. Συνέπεια αυτής της αλλοίωσης είναι οι εν τω ναώ²²⁶ πιστοί να δυσκολεύονται να ακούσουν τα λεγόμενα του ιερούργου, των ψαλτών και του εκκλησιαστικού ρήτορα²²⁷ κάνοντας την ουσιαστική συμμετοχή τους στην λατρεία δυσχερή. Επιπλέον, η εκπομπή θορύβου από τις μηχανολογικές εγκαταστάσεις των ναών, ειδικότερα από την αλόγιστη χρήση ηλεκτρικών καμπανών και μεγαφωνικών εγκαταστάσεων στον εξωτερικό

²²⁴Σκαλτσής, Παναγιώτης. «Ο φωτισμός του Ναού», (2013)490.

²²⁵Φίλιας Γεώργιος. *Εκκλησιαστική ρητορική και εκφορά του σύγχρονου θεολογικού λόγου*, Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη, 2008,σ.111.

²²⁶Γίνεται αυτή παράδεισος και ούρανός, ως λέγει το τροπάριον: «Ἐν τῷ Ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν, Θεοτόκε, πύλη ἐπουράνιε, ἄνοιξον ἡμῖν τὴν θύραν τοῦ ἐλέους σου». Βλ. και Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων καὶ περὶ τῆς μόνης πίστεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἱερῶν τελετῶν τε καὶ μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας*, PG 155, 337D, 340A.

²²⁷Φίλιας Γεώργιος. *Εκκλησιαστική ρητορική*,σ.110. Η κακή ακουστική των ναών συνεπεία της μη ορθής χρήσης των μικροφωνικών εγκαταστάσεων δυσκολεύει τον εκκλησιαστικό ρήτορα στο να ελέγξει την φωνή του, καθώς δεν έχει σωστή αντίληψη του πως αυτή ακούγεται το σύνολο του ναού. Έτσι, προβαίνει σε αυξομειώσεις της φωνής του, ώστε να προσαρμόσει αυτή στο χώρο. Ο υψηλός τόνος της φωνής, όμως, κουράζει και ενοχλεί τους πιστούς, ενώ ο χαμηλός αναγκάζει τους ακροατές να επιτείνουν τις ακουστικές και διανοητικές τους δυνάμεις, πράγμα που μπορεί να τους αποπροσανατολίσει από τα λεγόμενα.

χώρο των ναών, ενοχλούν τους ανθρώπους, εκουσίους ή ακουσίους ακροατές των τελετουργιών, εργαζομένους ή μη²²⁸, χριστιανούς ή μη και διαπομπεύουν τα μυστήρια κάνοντας κτήμα όλων των περιόικων τα λεγόμενα στο άβατο του Ιερού Βήματος²²⁹.

Συχνό φαινόμενο των τελευταίων ετών είναι και η χρήση ηλεκτρονικών μέσων από τους ιεροψάλτες στο ιερό αναλόγιο κατά την διάρκεια της Θείας Λατρείας. Τέτοιες συσκευές είναι οι λεγόμενοι «ψηφιακοί ή μηχανικοί ισοκράτες», που προσομοιάζουν την ανθρώπινη φωνή και πολλοί ψάλτες χρησιμοποιούν ελλείψει βοηθών-ισοκρατών, αλλά και οι φορητοί ψηφιακοί βοηθοί (tablets) ή κινητά τηλέφωνα, που έχουν εγκατεστημένα προγράμματα λειτουργικού Τυπικού σε αντικατάσταση των λειτουργικών βιβλίων. Στην πρώτη περίπτωση το φαινόμενο των ψηφιακών ή μηχανικών ισοκρατών έχει διαδοθεί σε τέτοιο βαθμό, που η επίσημη Εκκλησία αναγκάστηκε να εκδώσει σχετικές εγκυκλίους με σκοπό τον περιορισμό τους.

Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το Εγκύκλιον Σημείωμα υπ. αριθ. 1630/726/11.5.1992 με το οποίο η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος κατὰ δίκασε ήδη από το 1992 «την ἐν τοῖς Ἱεροῖς Ναοῖς καινοφανῆ χρῆσιν “μηχανικοῦ ἰσοκράτου” ὡς μη συνάδουσαν πρὸς τε την ζῶσαν λατρείαν τοῦ Θεοῦ και την ἔκ παλαι καθεστηκυῖαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν και τάξιν και ὡς ὀλισθηρὰν ἀπαρχὴν εἰσαγωγῆς ὀργάνων ἐν ταῖς ἱεραῖς τῆς Ἐκκλησίας ἀκολουθίαις»²³⁰.

Παρά τις συστάσεις της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας η χρήση των μηχανικών ισοκρατών δεν περιορίστηκε, αλλά διαδόθηκε ἐτι περισσότερο, αναγκάζοντας την Εκκλησία της Ελλάδος να εκδώσει νέα σχετική εγκύκλιο στις 14ης Φεβρουαρίου 2019 με τον αριθμό 5080 και θέμα: «Περὶ τῆς χρήσεως ἠλεκτρονικῶν μέσων ἐν τῷ ἱερῷ ἀναλογίῳ κατὰ την Θείαν Λατρείαν»²³¹. Μέσω του προαναφερθέντος εγκυκλίου σημειώματος η Ιερά Σύνοδος απαγορεύει εκ νέου την χρήση ψηφιακών ή μηχανικών ισοκρατών ως αντιπαραδοσιακή και μη συμβατή με τον ΟΕ΄ Κανόνα της

²²⁸Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 217.

²²⁹Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 218.

²³⁰Εγκύκλιος 1630/726 της 11ης.5.1992.

²³¹Εγκύκλιος 5080 της 14ης.2.2019 και αρ. διεκπ. 304.

Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου²³² (691 μ.Χ.), που προέτρεπε: «Τούς ἐπί τῷ ψάλ-
 λειν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις παραγινομένους, βουλόμεθα... μήτε τι ἐπιλέγειν τῶν μη τῆ
 ἐκκλησία ἀρμοδίων τε και οἰκείων...»²³³. Επιπλέον, η Ιερά Σύνοδος αναδεικνύει
 ένα νέο πρόβλημα, αυτό της παρατηρούμενης αύξησης της χρήσεως ηλεκτρονι-
 κών υπολογιστών και φορητών ψηφιακών βοηθών (κυρίως smartphones και
 tablets), στο Ιερό Αναλόγιο από πολλούς ψάλτες αντί των λειτουργικών βιβλίων
 κατά τις ιερές ακολουθίες και τη Θεία Λειτουργία. Η Ιερά Σύνοδος τονίζει την ιε-
 ρότητα των λειτουργικών βιβλίων και προτρέπει τους ιεροψάλτες να υπάρξει «κατ'
 οἰκονομίαν ἢ λελογισμένη καί μετά φειδοῦς χρήσις τῶν ἠλεκτρονικῶν μέσων ἐν
 τοῖς ἱεροῖς ἀναλογίοις κατά την Θείαν Λατρείαν, δίχως να ὑποκαθίστανται ἐπ'
 οὐδενί τά λειτουργικά βιβλία»²³⁴. Σε αυστηρότερο ὕφος το Οικουμενικό Πατριαρ-
 χεῖο εξέδωσε στις 20 Ιουνίου 2018 την υπ. Αρ. 605 Εγκύκλιο, που συνιστά την α-
 πόρριψη χρήσης ψηφιακών μέσων στο Ιερό Αναλόγιο κατά την Θεία Λατρεία προς
 αποφυγή του σκανδαλισμοῦ των πιστῶν και της εκκοσμίκευσης της Θείας Λα-
 τρείας²³⁵. Η έκδοση των προαναφερομένων εγκυκλίων, τόσο ἀπό το Οικουμενικό
 Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ὅσο και ἀπό την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας
 της Ελλάδος φανερώνει την έντονη ανησυχία της επίσημης Εκκλησίας για την εκ-
 κοσμίκευση και «αταξία», που παρατηρεῖται στην Θεία Λατρεία ἀπό την κατά-
 χρηση των νέων τεχνολογιῶν στο Ιερό Αναλόγιο. Πρόκειται για ανησυχία, ἀλλά και
 για φόβο ὅτι σταδιακῶς οι διακονοῦντες το Ιερό Αναλόγιο θα οδηγηθοῦν στην ἀ-
 γνοια της ορθῆς χρήσης του λειτουργικοῦ Τυπικοῦ, ἀλλά και στον παραγκωνισμό
 της μακρᾶς υμνογραφικῆς παραδόσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας²³⁶.

Παρόμοια ἀγωνία ἐκδήλωσε η επίσημη Εκκλησία για την ἀλόγιστη προβολή
 της λατρευτικῆς της ζωῆς ἀπό τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα ενημέρωσης, καθῶς και
 για την λειτουργία των λεγόμενων «χριστιανικῶν» ιστοσελίδων, που προβάλλουν
 ἕναν ποιμαντικό και κηρυγματικό λόγο, ἀλλά ἀναμεταδίδουν ἀρκετές φορές

²³²Εγκύκλιος 5080 της 14ης.2.2019 και αρ. διεκπ. 304.

²³³Μπούμης, Παναγιώτης. «Ἡ Οἰκουμενικότητα μιᾶς Συνόδου καί συγκεκριμένως τῆς ἐν Τρούλλῳ ἢ Πεν-
 θέκτης» στο *Θεολογία* 80 ,3(2009)37-69.

²³⁴Εγκύκλιος 5080 της 14ης.2.2019 και αρ. διεκπ. 304.

²³⁵Πατριαρχική Εγκύκλιος 605 της 20ης.6.2018.

²³⁶Πατριαρχική Εγκύκλιος 605 της 20ης.6.2018.

ακαίρως την Θεία Λειτουργία και περιστατικές ακολουθίες. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται συχνά το φαινόμενο από πολλά Μ.Μ.Ε. και κυρίως ιστοσελίδες να μεταδίδονται μαγνητοσκοπημένες ιερές ακολουθίες σε ώρες και ημέρες αντίθετες με την ώρα και την ημέρα, που το λειτουργικό Τυπικό προβλέπει (πχ Εσπερινούς το μεσημέρι, Προηγιασμένες Θείες Λειτουργίες και ακολουθίες του ασματικού Τυπικού, όπως παννυχίδες, εκτός της Μεγάλης Τεσσαρακοστής κ.τ.λ.), ανατρέποντας την φυσική λειτουργική τάξη. Επιπλέον, η μετάδοση της Θείας Λειτουργίας από τα Μ.Μ.Ε. και η «παρακολούθησή» της από πολλούς πιστούς έγινε από λύση ανάγκης (ειδικά κατά την περίοδο της πανδημίας του Covid-19²³⁷) συνήθεια και κανονικότητα δίνοντας τους μια ψευδαίσθηση εκκλησιασμού²³⁸. Η Θεία Λειτουργία, όπως ορθώς επισημαίνει ο καθηγητής πρωτοπρεσβύτερος Βασίλειος Καλλιακμάνης, δεν συνιστά παρακολούθηση αλλά «συμμετοχή» των πιστών²³⁹. Η Θεία Λειτουργία αποτελεί για τον πιστό κάθε φορά που κοινωνεί, συμμετοχή στο αναστάσιμο βίωμα, όπου το «ἀληθινὸ Πάσχα τῶν χριστιανῶν εἶναι ὁ Χριστὸς ὁ ἐν τοῖς μυστηρίοις μεταλαμβανόμενος»²⁴⁰. Δεν μπορεί να είναι η Θεία Λατρεία ακρόαμα και θέαμα τηλεοπτικό²⁴¹, που ο πιστός παρακολουθεί εν είδει ιεράς θεατρικής παραστάσεως²⁴², αλλά είναι ἔργο θεῖο και λατρεία λογική²⁴³, που ο κάθε πιστός ως «μέλος ἐκ μέρους»²⁴⁴ του σώματος του Χριστού, συμπάλλει, συνδιακονεί, συμπροσεύχεται, αγιάζεται και κοινωνεί μετά των αδελφών του²⁴⁵.

²³⁷ Κατά την περίοδο της πανδημίας η ματαίωση λατρευτικών τελετών, η άρση λειτουργίας των κατηχητικών και η παύση της λειτουργίας των χώρων λατρείας ακόμη σε περιόδους εορτών, πολλοί ναοί και Ιερές Μητροπόλεις προχώρησαν στη μετάδοση της θείας Λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών μέσω διαδικτυακών και τηλεοπτικών μέσων.

²³⁸ Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη χριστιανική λατρεία και ψηφιακή τεχνολογία»(2019)56.

²³⁹ Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη χριστιανική λατρεία και ψηφιακή τεχνολογία»(2019)56.

²⁴⁰ Νικοδήμος Αγιορείτης. *Ἑορτοδρόμιον : ἥτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἀσματικούς κανόνας τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἐορτῶν. Συνερανισθὲν ἐκ διαφόρων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, πλουτισθὲν μὲ πολλὰς σημειώσεις, καὶ συντεθένεις τὴν κοινὴν γλῶσσαν ὑπὸ Νικοδήμου ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου τοῦ Ἀγιορείτου, Ἐν Βενετίᾳ: Ἐκτῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυκύ, 1836, τόμ. Β', σ. 323, υπ. 1.*

²⁴¹ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 219.

²⁴² Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 219.

²⁴³ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 219.

²⁴⁴ Α' Κορ. ΙΒ,27.

²⁴⁵ Α' Κορ. ΙΒ,14: καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἔστιν ἓν μέλος, ἀλλὰ πολλά.

Επίσης, η άκριτη και χωρίς σχεδιασμό ραδιοηλεκτρονική μετάδοση της Θείας Λειτουργίας από τα Μ.Μ.Ε. εντός και εκτός του Ιερού Βήματος έχει ως αποτέλεσμα τα «άδηλα και τα κρύφια» (50^{ος} Ψαλμός) της Λατρείας μας να γίνουν «θέαμα κοινό» σε πιστούς και απίστευτους²⁴⁶. Φτάσαμε από το «μή τις τῶν κατηγουμένων»²⁴⁷, το «τὰς Θύρας, τὰς Θύρας», όπου μέσα στον Ναό έμεναν μόνον οι μνημένοι, και την «ἀπόκρυψη των μυστηρίων»²⁴⁸ τώρα να ακούγεται, να οράται, να γνωρίζεται σε όλους η εντός του Αγίου Βήματος μυσταγωγία, κατά την οποία όλοι μας, όπως λέγει ο Θεόδωρος Ανδίδων, πρέπει να στεκόμαστε «νηφότως καὶ εὐσταθῶς»²⁴⁹.

Η επίσημη Εκκλησία και για την περίπτωση της ραδιοηλεκτρονικής κάλυψης των τελουμένων στον ναό φρόντισε να επιστήσει τους κινδύνους, *ἐπιδιώκουσα τὴν περιφρούρησιν τῆς ιερότητος τοῦ Χριστιανικοῦ Ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ τελουμένων, ἡ ὁποία ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν ἀλόγιστον προβολὴν τῆς Θείας Λατρείας*²⁵⁰. Με την έκδοση του Εγκυκλίου Σημειώματος με θέμα, «Ἡ Μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ Ραδιοηλεκτρονικὰ Μέσα Ἐνημερώσεως (Ρ.Μ.Ε.)»²⁵¹ η Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος δέχεται το αυτονόητο της τηλεοπτικής μετάδοσης της Θείας Λειτουργίας σε μια χώρα, όπου η συντριπτικὴ πλειονοψηφία των κατοίκων της είναι Χριστιανοὶ Ορθόδοξοι, ως ανάγκη που σκοπὸ έχει να εξυπηρετήσῃ αὐτόν, *που δὲν ἤμπορεῖ* (για λόγους ασθενείας, γήρατος κτλ.) *νά μετάσχη ἐνεργῶς εἰς τὰς λατρευτικὰς συνάξεις*²⁵². Παρόλα αυτά τονίζει ὅτι αὐτὸ πρέπει να γίνεται ἀπὸ τους πιστοὺς πάντοτε με *αἴσθησιν «οἰκονομίας»*, και ὄχι *ὡς ὑποκατάστατο τῆς μετοχῆς εἰς τὴν Λατρείαν*²⁵³, καθὼς η πραγματικὴ συμμετοχὴ στη Θεία Λειτουργία και στην κοινωνία των Αχράντων Μυστηρίων δεν μπορεῖ να υποκατασταθεῖ ἀπὸ καμία τηλεοπτικὴ αναμετάδοση. Είναι ἀνάγκη να γίνῃ κατανοητὸ ἀπὸ τους

²⁴⁶ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 216.

²⁴⁷ Απόλυση των κατηγουμένων. Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου.

²⁴⁸ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 217.

²⁴⁹ Θεοδώρος Ανδίδων. *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ Θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων*, PG 140, 444D.

²⁵⁰ Εγκύκλιος 2792 της 30.6.2004 με θέμα «Ἡ Μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ Ραδιοηλεκτρονικὰ Μέσα Ἐνημερώσεως (Ρ.Μ.Ε.)».

²⁵¹ Εγκύκλιος 2792 της 30.6.2004.

²⁵² Εγκύκλιος 2792 της 30.6.2004.

²⁵³ Εγκύκλιος 2792 της 30.6.2004.

πιστούς ότι ο Ορθόδοξος Ναός είναι το κέντρο της λατρείας και της εν Χριστώ ζωής και ότι είναι επιβεβλημένη για θεολογικούς - σωτηριολογικούς λόγους η ενεργός συμμετοχή του στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας και όχι η απλή παρακολούθηση των τελουμένων μέσω μιας οθόνης ή ενός ραδιοφώνου.

Επιπλέον, η χωρίς κανένα έλεγχο και περιορισμό λειτουργία δεκάδων χριστιανικών ιστοσελίδων, πολλές από τις οποίες έχουν ενσωματώσει λειτουργικά και λατρευτικά στοιχεία στη διαδικτυακή εικονική τους πραγματικότητα ελλοχεύει κινδύνους, καθώς μπορεί να οδηγήσει στην λεγόμενη «on line θρησκεία», που δίνει στους πιστούς την ψευδαίσθηση ότι έχουν λειτουργική ζωή, παρακολουθώντας και μόνον τα λειτουργικά δρώμενα (δοξολογίες, ακολουθίες, εξομολόγηση ακόμη και την Θεία Λειτουργία) μέσω της οθόνης του υπολογιστή τους²⁵⁴, παρακάμπτοντας τον ναό (την τοπική τους ενορία).

Η χρονική περίοδος, ιδιαιτέρως, της πανδημίας του κορονοϊού SARS-COV-2 ενίσχυσε τον ρόλο του διαδικτύου στην καθημερινή ζωή όλων, καθώς καθιερώθηκε ως μέσο επικοινωνίας, εργασίας, εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας, αλλά πλέον και λατρείας. Την περίοδο της πανδημίας έχουμε την εμφάνιση δεκάδων ιστοσελίδων με θρησκευτικό περιεχόμενο, αλλά και ιερών ναών, που προχώρησαν στην μετάδοση της Θείας Λειτουργίας και ιερών ακολουθιών μέσω διαδικτυακών και τηλεοπτικών μέσων, συνεπεία των περιοριστικών υγειονομικών μέτρων. Τα «ιδιόμορφα» μέτρα²⁵⁵, που επέβαλε η Πολιτεία για την αποφυγή μετάδοσης του ιού, όπως ο περιορισμός των μετακινήσεων, η κοινωνική αποστασιοποίηση και η απαγόρευση κάποιων λατρευτικών εκδηλώσεων, έγιναν αποδεκτά με υπομονή και σκεπτικισμό από το εκκλησιαστικό σώμα τις πρώτες εβδομάδες της πανδημίας. Η γενική απαγόρευση, όμως, προσέλευσης φυσικών προσώπων στους τόπους λατρείας και η αναστολή όλων των ιερών τελετών όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων, που ακολούθησε τον Απρίλιο του 2020 με την Κοινή Υπουργική Απόφαση Δ1αΓΠ.

²⁵⁴Τσίλης, Νεκτάριος (Μητροπολίτης Χονγκ Κονγκ και Άπω Ανατολής). *Θρησκεία και διαδίκτυο*, 2013, σ.40. Βλ. και Young, Glenn. «Reading and Praying Online: The Continuity of Religion Online and Online Religion in Internet Christianity», στο συλλογικό *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, eds. Lorne L. Dawson & Douglas E. Cowan, Routledge: (2004)93.

²⁵⁵Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid-19*, Καλαμάτα: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, 2020, σ. 7.

Οικ.25763 16/4/2020,Β' 1471²⁵⁶ αντιμετωπίστηκε με αρκετό προβληματισμό ως προς την χρησιμότητά και την αποτελεσματικότητά της από την Ελλαδική Εκκλησία και συνάντησε έντονες αντιδράσεις κυρίως από παρεκκλησιαστικούς κύκλους²⁵⁷.

Η πραγματικότητα είναι ότι η επίσημη Εκκλησία βρέθηκε απροετοίμαστη²⁵⁸ ως προς την αντιμετώπιση ενός τόσο ξαφνικού και απρόσμενου γεγονότος, όπως η ραγδαία εξαπλωνόμενη πανδημία της νόσου του κορονοϊού. Η πανδημία, θα λέγαμε ότι επιτάχυνε την μετάβαση της Εκκλησίας από τα γνωστά και διαδεδομένα μέσα μετάδοσης της Θείας Λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών (κυρίως ραδιόφωνο και τηλεόραση), στις απευθείας και μαγνητοσκοπημένες μεταδόσεις μέσω ψηφιακών μέσων (ιστοσελίδες, πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και ιστότοπους κοινοποίησης, αποθήκευσης, αναζήτησης και αναπαραγωγής ψηφιακών βίντεο), που διακρίνονται για την αλληλεπίδραση και την αμεσότητά τους ως προς την πληροφορία. Αν και ο χριστιανισμός εκπροσωπήθηκε στον κυβερνοχώρο αρκετά νωρίς (στις αρχές της δεκαετίας του 1980 εντοπίζονται τα πρώτα φόρουμ συζητήσεων για θρησκευτικά και ηθικά θέματα στην Αμερική²⁵⁹), με σκοπό κυρίως να ενημερώσει και να ποιμάνει τον λαό του Θεού, τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τις συνέπειες της πανδημίας, θα λέγαμε ότι οδήγησαν σε μια χρήση του διαδικτύου ανεξέλεγκτη και καταχρηστική ιδιαιτέρως ως προς την λατρεία.

Τον Απρίλιο του 2020²⁶⁰, ύστερα από απόφαση της Πολιτείας και με σύμφωνη γνώμη της Ελλαδικής Εκκλησίας²⁶¹, η τέλεση της Θείας Λειτουργίας και των ιερών

²⁵⁶Η Κ.Υ.Α. ορίστηκε να έχει ισχύ μέχρι και την 26^η Απριλίου 2020 (Κυριακή του Θωμά).

²⁵⁷Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία*, σ. 13. Στην επίσημη Ελλαδική Εκκλησία ασκήθηκε δριμεία κριτική την περίοδο της πανδημίας κυρίως από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και διάφορες χριστιανικές ή μη ιστοσελίδες. Η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας και διάφορες Ιερές Μητροπόλεις, δέχτηκαν σωρεία υβριστικών μηνυμάτων και επιστολών, που επέκριναν για την στάση τους αναφορικά με το θέμα των περιορισμών στην Θεία Λατρεία την περίοδο μετά την έκδοση της ΚΥΑ 16/4/2020,Β' 1471.

²⁵⁸Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία*, σ. 8.

²⁵⁹Campbell, Heidi. «Religion and the Internet» στο *Communication research trends*, 25, 1(2006)4. Ο ιστόχωρος «net.religion» ήταν το πρώτο διαδικτυακό φόρουμ ανταλλαγής απόψεων για θεολογικά και ηθικά θέματα και έκανε την εμφάνισή του στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

²⁶⁰Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία*, σ. 12.

²⁶¹Androutsopoulos, George. «The Right of Religious Freedom in Light of the Coronavirus Pandemic: The Greek Case», στο *Laws* 10, 14(2021)3. Βλ. και Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η*

ακολουθιών της Ορθόδοξου Εκκλησίας, για πρώτη φορά στην δισχιστική ιστορία της, έγινε χωρίς την παρουσία των πιστών, αλλά με μετάδοση των ιεροπραξιών μέσω ψηφιακών και ραδιοτηλεοπτικών μέσων. Αυτές οι μεταδόσεις, σαφώς, βοήθησαν τους πιστούς να διατηρήσουν έναν «εικονικό» σύνδεσμο με την λατρευτική ζωή και τον ναό και θα λέγαμε ότι ήταν κάτι που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό ως μια συνθήκη ειδική και προσωρινή. Όπως ορθά παρατηρεί ο Μητροπολίτης Μεσσηνίας και καθηγητής της Θεολογικής Αθηνών Χρυσόστομος Σαββάτος «για κάθε τι που δεν αποτελεί απόλυτη επιλογή μας, αλλά για διάφορους λόγους αποτελεί αναγκαιότητα, πρόκριμα της Εκκλησίας είναι να εφαρμόζει τη λεγόμενη «εκκλησιαστική οικονομία»²⁶², δηλαδή να αποδέχεται κάποιες παρεκκλίσεις πρόσκαιρα και «κατ' οικονομίαν», χωρίς αυτές να συνεπάγονται και κατάργηση της κανονικότητας²⁶³.

Ένα σημείο μη κανονικότητας, που παρατηρούμε ακόμη και μετά την περίοδο των υγειονομικών απαγορεύσεων, είναι διάφορες χριστιανικές ομολογίες²⁶⁴ και πιστοί, να έχουν προσαρμόσει την λατρευτική τους ζωή στον ψηφιακό κόσμο. Παρατηρείται, λοιπόν, το φαινόμενο της ίδρυσης διαδικτυακών λατρευτικών κοινότητων²⁶⁵ από ορισμένα χριστιανικά δόγματα και «εκκλησίες», που παρέχουν υπηρεσίες λατρείας μέσω διαδικτύου, με την δικαιολογία ότι διασφαλίζουν έτσι την συμμετοχή των πιστών, που δεν μπορούν να παραστούν με φυσική παρουσία σε εκκλησιαστικά κτήρια. Αυτό γίνεται με ζωντανές μεταδόσεις της Θείας

Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία, σ. 7. Με την Συνοδική Εγκύκλιο αρ. 3018/7-4-2020 και ύστερα από τη συνεδρίασή της Ιεράς Συνόδου την 1η Απριλίου 2020, η Ελλαδική Εκκλησία πήρε την απόφαση να αποδεχθεί την βούληση της κυβέρνησης για την «επαναλειτουργία» των ιερών ναών, ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας, «κεκλεισμένων των θυρών», με την παρουσία μόνον ενός ιερέα και του απαραίτητου λειτουργικού προσωπικού. Παράλληλα, ειδοποίησε τους Μητροπολίτες να τηρήσουν «τις ρυθμίσεις» προκειμένου να αποτραπούν τυχόν «κακόβουλα σχόλια και ενοχοποιήσεις».

²⁶²Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία*, σ. 17.

²⁶³Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία*, σ. 17.

²⁶⁴Klaver, Miranda. «Media Technology Creating “Sermonic Events.” The Hillsong Megachurch Network», στο *Cross Currents, The University of North Carolina Press*, 65, 4 (2015)422. Το φαινόμενο των ψηφιακών διαδικτυακών χριστιανικών κοινοτήτων εμφανίστηκε στις λεγόμενες Ευαγγελικές Εκκλησίες και τις Εκκλησίες της Πεντηκοστής στις Η.Π.Α. και στην Ολλανδία.

²⁶⁵Patrick, Gnana. «Religious Communities in the Digital Era: Dynamics of ‘Believing’ and ‘Belonging’», στο *Religion and social communication*, Vol. 17, No. 1 (2019)38. Πρόκειται για κοινότητες που εφάρμοζαν τις συγκεκριμένες τακτικές και πριν την πανδημία του κορονοϊού, αλλά παγίωσαν αυτές κατά την διάρκεια της περιόδου των υγειονομικών απαγορεύσεων και της κοινωνικής αποστασιοποίησης.

Λειτουργίας, ηλεκτρονικές εκδηλώσεις και διαδικτυακές προσευχές, ακόμη και εξομολογήσεις. Παρόμοια φαινόμενα, δυστυχώς, παρουσιάζονται και σε «ορθόδοξες» ιστοσελίδες, όπως εικονικά προσκυνήματα, ψηφιακό άναμμα κεριού με κάποια δωρεά μέσω πιστωτικής κάρτας, φόρουμ παρακολούθησης ιεροπραξιών μέσω ιδιωτών κ.ά.

Για πολλούς νεωτεριστές της λατρείας ο κυβερνοχώρος και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων του για την κάλυψη λατρευτικών αναγκών κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αποτέλεσε το ιδανικό εργαλείο και η χρονική περίοδος της πανδημίας και η μετά από αυτή εποχή, την ιδανική χρονική συγκυρία για την δημιουργία των λεγομένων «on line εκκλησιών»²⁶⁶. Πρόκειται για σημαντική παρεκτροπή, που ελλοχεύει τον κίνδυνο της δημιουργίας εικονικών ψηφιακών εκκλησιαστικών κοινοτήτων νέου τύπου και e-πιστών, καταστρέφει την ψυχοσωματική οντότητα του ανθρώπου²⁶⁷ και διαταράσσει την πραγματική σχέση του με τον Θεό και την Εκκλησία. Η Θεία Λειτουργία δεν είναι οπτικοακουστικό θέαμα. Είναι ενεργός συμμετοχή των πιστών στα τελούμενα και μετοχή στο ύψιστο των μυστηρίων της Εκκλησίας, το Μυστήριο των Μυστηρίων, την Θεία Ευχαριστία. Δια της μεταλήψεως των Τιμίων Δώρων, οι πιστοί λαμβάνουν το Σώμα και το Αίμα του Χριστού μας, το οποίο και μεταδίδει ζωή άφθαρτη και αιώνια. Η παρακολούθηση της Θείας Λειτουργίας από τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα και η ψηφιοποίησή της στερεί από τους πιστούς αυτή την μετοχή στην ευχαριστιακή σύναξη ως έκφραση κοινωνίας. Στερεί από τους πιστούς την συλλογική πράξη, την ενότητα των πολλών²⁶⁸, το λειτουργικό βίωμα και πάνω από όλα την Θεία Κοινωνία. Η «εικονική συμμετοχή» στη Θεία Λειτουργία μέσω Μ.Μ .Ε. και διαδικτύου, απουσία συμμετοχής στην Ευχαριστιακή Τράπεζα, δημιουργεί μόνον μια αυταπάτη μετοχής στην λειτουργική ζωή της Εκκλησίας, που σε καμία περίπτωση δεν είναι πραγματική. Η συγκέντρωση των

²⁶⁶Campbell, Heidi. *The distanced Church: reflections on doing Church online*, Texas A & M University: Digital Religion Publications, An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Series, www.digitalreligion.tamu.edu, Texas 2020, σσ. 161-164.

²⁶⁷Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Ο άνθρωπος και η ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας. Μια πρόκληση για την Ορθόδοξη θεολογία*, Καλαμάτα: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, 2019, σ. 30.

²⁶⁸Πουρτσουκλής, Δανιήλ (Μητροπολίτης Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού). «Εκκλησία και Θεία Λειτουργία», στο *Θεολογία* 4(2009), σ.27.

πιστών στον ίδιο τόπο²⁶⁹, ομοθυμαδόν²⁷⁰ για την Θεία Λειτουργία αποτελεί ύψιστη έκφραση της ενότητας της χριστιανικής κοινότητας, καθώς μόνον με την φυσική παρουσία τους στην Θεία Λειτουργία οι χριστιανοί καθίστανται ένα Σώμα²⁷¹, δηλαδή Εκκλησία²⁷². Εύστοχα επισημαίνει ο καθηγητής Σταύρος Γιαγκάζογλου ότι «η Εκκλησία γίνεται Εκκλησία στη Θεία Ευχαριστία, επειδή δέχεται επικλητικά την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, η οποία και κάνει τον Χριστό εκ νέου παρόντα και ενεργούντα στην κτίση και στην ιστορία»²⁷³. Άτομο και κοινότητα, που σπάνια συμπορεύονται στην ανθρώπινη ιστορία, συναντώνται στην Θεία Λειτουργία²⁷⁴. Το μυστήριο, όμως, της Θείας Ευχαριστίας δεν ερμηνεύεται, όπως παρατηρεί ο καθηγητής Νικόλαος Ξιώνης, «μόνο επί τη βάσει τής «συνάξεως», άλλα στην προοπτική τής κοινωνίας-ενότητος Θεού και ανθρώπων εντός τής μυστηριακής ζωής τής Εκκλησίας»²⁷⁵, και αυτό μπορεί να γίνει μόνον μέσω της πραγματικής συμμετοχής των πιστών στην μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας. Επειδή, η εκκλησιαστική ζωή είναι μυστηριακή, δεν μπορεί να νοηθεί και Εκκλησία μακριά από τον ναό και τα μυστήρια. Οι λεγόμενες ψηφιακές χριστιανικές κοινότητες, που «ανθίζουν» στις ΗΠΑ, την Αυστραλία, την Νότιο Αφρική και την Δυτική Ευρώπη ως δημιούργημα αρχικώς της επιβολής μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης εξ' αιτίας της πανδημίας του κορονοϊού, αποτελούν σαφώς μια εκτροπή προς μία ανορθόδοξη εκκλησιολογία²⁷⁶.

²⁶⁹Πράξεις Β,44.

²⁷⁰Πράξεις 2Β,46.

²⁷¹Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως. *Εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ σεβασμίου ναοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς τὰ σπάργανα τοῦ Κυρίου ἡμῶν*, ΡΓ 98,384Α.

²⁷²Πουρτσουκλής, Δανιήλ (Μητροπολίτης Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού). «Εκκλησία και Θεία Λειτουργία», στο *Θεολογία* 4(2009), σ.29.

²⁷³Γιαγκάζογλου, Σταύρος. «Η Εκκλησία ως κοινωνία πίστης, λατρείας και ζωής. Εκκλησιολογικές προκλήσεις και αντινομίες στον καιρό της πανδημίας και των υγειονομικών μέτρων», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας: Πίστη, Ελπίδα και Όραμα τον καιρό της Πανδημίας*, 12 και 13 Μαρτίου 2021, Αθήνα: Θεολογική Σχολή Ε.Κ.Π.Α. (2022), σ.34.

²⁷⁴Πουρτσουκλής, Δανιήλ (Μητροπολίτης Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού). «Εκκλησία και Θεία Λειτουργία», στο *Θεολογία* 4(2009), σ.32.

²⁷⁵Ξιώνης, Νικόλαος. «Η Εκκλησία στην εποχή τής πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία», στο *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας: Πίστη, Ελπίδα και Όραμα τον καιρό της Πανδημίας*, 12 και 13 Μαρτίου 2021, Αθήνα: Θεολογική Σχολή Ε.Κ.Π.Α. (2022), σ.159.

²⁷⁶Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Όρθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα» (2019)78.

Σκοπός της μελέτης μας δεν είναι η δαιμονοποίηση των νέων τεχνολογιών, των ψηφιακών επιτευγμάτων και του κυβερνοχώρου, καθώς η συνεισφορά τους ως προϊόν του νου, που ο Θεός έδωσε στον άνθρωπο, το «σοφό των χειρών του δημιουργήμα»²⁷⁷, στην επιστήμη της Θεολογίας, στο ποιμαντικό έργο ακόμη και στην λατρευτική ζωή της Εκκλησίας είναι σημαντικότερη. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε, την εύκολη προσβασιμότητά στους τόπους λατρείας ατόμων με κινητικές δυσκολίες, την μετάδοση της Θείας Λειτουργίας μέσω διαδικτυακών και ραδιοτηλεοπτικών μέσων για τους πιστούς, που αδυνατούν, όμως, να παραστούν σ' αυτή για σοβαρούς λόγους με φυσική παρουσία, την ψηφιοποίηση χειρόγραφων και παλαιτύπων βιβλίων, καθώς και την δημοσιοποίηση τους στο διαδίκτυο με ελεύθερη πρόσβαση για τους ερευνητές, την διάδοση του σωτηριώδους μηνύματος της Εκκλησίας μέσω επίσημων ιστοσελίδων με θρησκευτικό περιεχόμενο, την ενημέρωση και την πνευματική ενίσχυση των πιστών με ψυχωφελή θεματολογία ιδιαίτερα την δύσκολη περίοδο της πανδημίας κ.ά. Η Εκκλησία πάντοτε «προσλάμβανε διαρκώς τον κόσμο και την ιστορία»²⁷⁸, και όπως ο απόστολος των εθνών Παύλος χρησιμοποίησε στην ιεραποστολική του δράση την τεχνολογία της εποχής του και σε πολλά μάλιστα σημεία καινοτόμησε έτσι και στις μέρες, ομοίως, η Εκκλησία χρησιμοποιεί τα νέα τεχνολογικά επιτεύγματα και το διαδίκτυο προς όφελος του ποιμαντικού, φιλανθρωπικού και σωτηριώδους έργου της. Το πρόβλημα δημιουργείται όταν περνούμε από την ωφέλιμη χρήση στην κατάχρηση. Η λειτουργική ζωή, που αποτελεί και μεγάλη παρακαταθήκη της Εκκλησίας μας, μέσω της άσκοπης και άκριτης χρήσης των τεχνολογικών και ψηφιακών μέσων κινδυνεύει να εκκοσμικευτεί και να αλλοτριωθεί. Η λειτουργική αναγέννηση, όπως αναφέρει ο Μητροπολίτης Μεσογαίας & Λαυρεωτικής Νικόλαος, τώρα είναι περισσότερο αναγκαία παρά ποτέ, «όχι όμως με όρους εκσυγχρονισμού και εκκοσμίκευσης, που μπορεί να την μεταβάλλουν από μυσταγωγία σε τέχνη ή από μυστήριο και λατρεία σε δρώμενο και αναπαράσταση»²⁷⁹. Δεν είναι τυχαία, άλλωστε, η συνεχώς

²⁷⁷ Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», σ. 213.

²⁷⁸ Γιαγκάζογλου, Σταύρος. Στο *Μεταίχμιο Της Θεολογίας. Δοκίμια για τον διάλογο θεολογίας και πολιτισμού*, Αθήνα: Εκδ. Δόμος, 2018, σ. 491.

²⁷⁹ Χατζηνικολάου, Νικόλαος (Μητροπολίτης Μεσογαίας & Λαυρεωτικής). Απόσπασμα από την Ομιλία του στην Τακτική Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, την 4η Οκτωβρίου 2012.

αυξανόμενη επισκεψιμότητα, που παρουσιάζει τις τελευταίες δεκαετίες το Άγιον Όρος, όπου εκατοντάδες προσκυνητές συρρέουν καθημερινά προς τα μοναστήρια του Άθωνα, αναζητούντες να βιώσουν τη Λατρεία στην γνήσια και αυθεντική της μορφή, διότι η Ορθόδοξη Λατρεία είναι εκτός από *ευταξία ουρανού και γης*²⁸⁰, *κατανόηση και σωστό τυπικό, μέθεξη και μυσταγωγία*²⁸¹.

Επισημαίνουμε ότι είναι αναγκαίο η Λατρεία μας να γίνει κατά το δυνατόν συμμετοχική²⁸² και *τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια*²⁸³ αυτής να μην γίνονται βορά ακροατών και τηλεθεατών, πιστών και απίστων²⁸⁴. Η είσοδος των διαδικτυακών και των ραδιοτηλεοπτικών μέσων στα άδυτα της εκκλησιαστικής ζωής και Λατρείας, με προβολή και ακουστική αναμετάδοση των *μυστικῶς λεγομένων*²⁸⁵ ακόμη και της στιγμής του καθαγιασμού των Τιμίων Δώρων, ως παραβίαση των ουσιωδών αρχών της εκκλησιαστικής ζωής²⁸⁶, ωφέλιμο θα ήταν να παύσει. Σαφώς, και δεν ομιλούμε για πλήρη απαγόρευση αναμετάδοσης της Θείας Λειτουργίας, αλλά για επιλεκτική μετάδοση αυτής μέχρι ενός σημείου²⁸⁷. Επιπλέον, η χρήση ψηφιακών βοηθητικών μέσων στο Ιερό Αναλόγιο καλό θα ήταν να περιοριστεί, σε εφαρμογή και των σχετικών Εγκυκλίων Σημειωμάτων της Ελλαδικής Εκκλησίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τέλος, προτείνεται διάκριση και φειδώ ως προς την χρήση,

²⁸⁰Ράλλης, Γεώργιος και Ποτλής, Μιχαήλ. *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμεων Ἀποστόλων: καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων*. τ. Β΄, Ἐν Ἀθήναις: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Αὐγῆς, Ἀθῆναι 1852, σ. 46. *Τάξις συνέχει πάντα, καὶ τὰ ἐπουράνια ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίγεια*.

²⁸¹Χατζηνικολάου, Νικόλαος (Μητροπολίτης Μεσογαίας & Λαυρεωτικής). Απόσπασμα από την Ομιλία του στην Τακτική Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, την 4η Οκτωβρίου 2012.

²⁸²Χατζηνικολάου, Νικόλαος (Μητροπολίτης Μεσογαίας & Λαυρεωτικής). Απόσπασμα από την Ομιλία του στην Τακτική Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, την 4η Οκτωβρίου 2012.

²⁸³50^{ος} Ψαλμός του Δαυίδ.

²⁸⁴βλ. Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα» (2019), σ.80. «ἀμύητους, ἄθεους καὶ ἀλλόθρησκους».

²⁸⁵Θεία Λειτουργία Ιωάννου του Χρυσοστόμου. *Τούτων λεγομένων, ὁ ἱερεὺς ἀναγινώσκει μυστικῶς τὴν ἐξῆς εὐχὴν τῆς Ἐκτενοῦς ἰκεσίας*.

²⁸⁶Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη Λατρεία και Κατήχηση στα Ψηφιακά Μέσα» (2019),σ.80.

²⁸⁷Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ορθόδοξη χριστιανική λατρεία και ψηφιακή τεχνολογία». (2019),σ.57. Ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ πρωτοπρεσβύτερος Βασίλειος Καλλιακμάνης δίδει ως λύση την διακοπή μετάδοσης της εικόνας του εσωτερικού του ναού μετά την ανάγνωση του Αποστόλου και του Ευαγγελίου και την ανάγνωση του κηρύγματος σύμφωνα και με την αρχαία παράδοση, που πρόέβλεπε αυτό ως το χρονικό σημείο, που οι κατηχούμενοι αποχωρούσαν από τον ναό.

τόσο του τεχνητού φωτισμού, όσο και των μικροφωνικών εγκαταστάσεων, εσωτερικών και εξωτερικών χάριν της μυσταγωγίας της Λατρείας.

Επικουρικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι και η Εκκλησία της Ελλάδος, ποτέ δεν θεώρησε τις νέες τεχνολογίες και το διαδίκτυο ως κάτι ανεπιθύμητο και αποβλητέο, αλλά παραδέχεται ότι δυνητικά είναι σύγχρονα εργαλεία διάδοσης και ενίσχυσης του ποιμαντικού της έργου. Για το λόγο αυτό, ήδη, από το έτος 1998 ξεκίνησε την λειτουργία του, ο επίσημος ιστοχώρος της Εκκλησίας της Ελλάδος επί Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου, με πρώτο Διευθυντή τον συγγραφέα και δημοσιογράφο Παν. Δρακόπουλο (είχε προηγηθεί το έτος 1990 η ίδρυση του ραδιοφωνικού σταθμού της Εκκλησίας της Ελλάδος)²⁸⁸.

Παρόλα αυτά η Ιερά Σύνοδος δεν παραθεωρεί ότι η χρήση, ιδιαιτέρως, του διαδικτύου εγκυμονεί κινδύνους για αυτό ήδη από το 2015 με σχετική εγκύκλιο είχε επιστήσει την προσοχή για την λειτουργία μέσω κοινωνικής δικτύωσης ή και αυτοτελών ιστοσελίδων υπό διάφορες μορφές εκ μέρους εκκλησιαστικών παραγόντων²⁸⁹. Η Ελλαδική Εκκλησία φρόντισε να ενημερώσει τους πιστούς, ότι η επίσκεψη σε ιστοσελίδες τού προαναφερόμενου είδους δεν αναπληροί τη συμμετοχή τους στην λειτουργική ζωή, ούτε αποτελεί είδος ή εκδήλωση πίστεως²⁹⁰. Επίσης, ορίζει τον τρόπο ορθής λειτουργίας των ενοριακών ιστοσελίδων, που πρέπει να λειτουργούν ύστερα από σχετική απόφαση τού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τής Ενορίας, η οποία περαιτέρω έχει εγκριθεί από το Μητροπολιτικό Συμβούλιο. Αναφέρει ότι σκοπός τους είναι η ενημέρωση του κοινού για την λειτουργική ζωή τής Ενορίας (π.χ. πρόγραμμα ακολουθιών κ.τ.λ.), την πνευματική ζωή και φιλανθρωπική δράση της και όχι η προσωπική προβολή λαϊκού ή κληρικού, ούτε η προσβολή της τιμής και της υπολήψεως ουδενός προσώπου, λαϊκού ή κληρικού²⁹¹. Η Ιερά

²⁸⁸ Αναφέρουμε και το Εγκύκλιο Σημείωμα υπ. αρ. πρωτ. 4440/2016, που μας πληροφορεί ότι η Ιερά Σύνοδος της Ελλαδικής Εκκλησίας στηρίζει ενθέρμως την πρόταση του ομότιμου καθηγητή του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας της Θεολογικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α. Αλέξανδρου Σταυροπούλου και συναινεί στην έναρξη λειτουργίας ιστοτόπου ποιμαντικού περιεχομένου, καθώς και διαδικτυακού περιοδικού με παρόμοια θεματογραφία.

²⁸⁹ Εγκύκλιος 187/2015 της 15.1.2015 με θέμα: «Λειτουργία ιστοσελίδων εκ μέρους εκκλησιαστικών φορέων και εκ μέρους κληρικών και μοναχών».

²⁹⁰ Εγκύκλιος 187/2015 της 15.1.2015.

²⁹¹ Εγκύκλιος 187/2015 της 15.1.2015.

Σύνοδος με την ίδια εγκύκλιο δεν καθορίζει μόνον το πλαίσιο λειτουργίας των ενοριακών ιστοσελίδων, αλλά αναφέρεται και στο εξόχως σημαντικό ζήτημα της λειτουργίας προσωπικών σελίδων σέ διαδικτυακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ιστοσελίδων από κληρικούς παντός βαθμού και μοναχούς²⁹². Τονίζει ιδιαιτέρως στους μοναχούς ότι δεν επιτρέπεται εξ' αιτίας της ιδιότητάς τους να εκφράζονται, ακόμη και διά του διαδικτύου, με τρόπο που τούς οδηγεί στην αλλοτρίωση της ασκητικής τους υποσχέσεως και τους εμπλέκει σέ εγκόσμιες μέριμνες, γεγονός που πλήττει την φύση τού Μοναχισμού²⁹³. Επισημαίνει, τέλος, ότι η παρακολούθηση και επίβλεψη της τηρήσεως των ως άνω όρων, όπως και η λήψη καταλλήλων μέτρων προς παύση τυχόν φαινομένων εκτροπής αποτελεί περιεχόμενο ποιμαντικής ευθύνης εκάστου Επισκόπου²⁹⁴.

Κατακλείοντας, θα λέγαμε ότι οι νέες τεχνολογίες και το διαδίκτυο δεν απειλούν την Λατρεία και την πίστη μας, είναι ευλογία και δώρο τού Θεού, αναπόσπαστο τμήμα της Σοφίας Του, που ο ίδιος ο Θεός χορηγεί στον «κατ' εικόνα Αὐτοῦ» πλασθέντα άνθρωπο²⁹⁵. Η Ορθοδοξία προτείνει την κατ' οικονομία και με διάκριση χρήση της τεχνολογίας και όχι την κατάργηση και την κατάχρησή της, εντός και εκτός του χριστιανικού ναού. Όσο η πίστη στον Θεό είναι κυρίαρχο στοιχείο και ο ναός κέντρο της λατρευτικής ζωής των χριστιανών, η τεχνολογική πρόοδος και η τεχνολογική χρήση δεν θα μπορέσουν να οδηγήσουν σε μια παράτυπη ψηφιακή εκκλησιολογία, υποκατάστατο του εκκλησιαστικού γεγονότος. Ο Ορθόδοξος ναός, πυρήνας της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας μας, αποτελεί τον *Κυριακό τόπο του ευχαριστιακού τρόπου μετοχής των πιστών στο μυστικό δείπνο της αθανασίας, στο πλαίσιο της κοινής ομοθυμίου συνάξεως και λατρείας των αναγεννημένων πνευματικά τέκνων του Θεού*²⁹⁶. Η Εκκλησία ως σώμα Χριστού, «σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις»²⁹⁷ και χαρακτηρίζεται από την κοινή σύναξη, την κοινή προσευχή και την

²⁹²Εγκύκλιος 187/2015 της 15.1.2015.

²⁹³Εγκύκλιος 187/2015 της 15.1.2015.

²⁹⁴Εγκύκλιος 187/2015 της 15.1.2015.

²⁹⁵Παϊβανάς, Αθανάσιος. *Οι τεχνολογίες για τον ορθόδοξο χριστιανό αναπόσπαστο τμήμα της Σοφίας του Θεού*, 2006, σ.16.

²⁹⁶Σκρέττας, Νικόδημος. «Η θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακής κατά τη διδασκαλία των Κολυβάδων», στη σειρά *Κανονικά και Λειτουργικά 7*, εκδ. Μυδονία, Θεσσαλονίκη 2008, σ.51.

²⁹⁷Καβάσιλας, Νικόλαος. *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας*, ΛΗ', 1, S.C. 4BIS, σ. 230.

κοινή μετοχή στο μυστήριο των Μυστηρίων, η οποία καθίσταται αγιαστική²⁹⁸ και δυνατή μόνο με την δια ζώης παρουσία των πιστών στη Θεία Λειτουργία και αδύνατη σε οποιαδήποτε τηλεοπτική, ραδιοφωνική και διαδικτυακή μετάδοση αυτής.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Άποστολικαί Διαταγαί. PG 1, 509-1156.

Βασίλειος ο Μέγας. *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 32,67-218.

Βασίλειος ο Μέγας. *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ΕΠΕ 10, Πατερικαί εκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1974.

Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως. *Εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ σεβασμίου ναοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς τὰ σπάργανα τοῦ Κυρίου ἡμῶν*, PG 98,372-384.

Θεόδωρος Ανδίδων. *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ Θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων*, PG 140,417-466.

Ιουστίνος φιλόσοφος και μάρτυς, *Πρὸς Διόγνητον Ἐπιστολή*, PG 2,1167-1186.

Καβάσιλας, Νικόλαος. *Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας*, PG 150,363-490.

Νικοδήμος Αγιορείτης. *Ἑορτοδρόμιον : ἥτοι ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἀσματικούς κανόνας τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἐορτῶν. Συνερανισθὲν ἐκ διαφόρων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, πλουτισθὲν μὲ πολλάς σημειώσεις, καὶ συντεθὲν εἰς τὴν κοινὴν*

²⁹⁸βλ. Καβάσιλας, Νικόλαος. *Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας*, PG 150, 449Α. «ἅγιοι γὰρ καλοῦνται διὰ τὸν ἅγιον οὗ μετέχουσι καὶ ᾧ σώματος καὶ αἵματος κοινωνοῦσι».

γλώσσαν ὑπὸ Νικοδήμου ἐν μοναχοῖς ἐλαχίστου τοῦ Ἀγιορείτου, Ἐν Βενετία: Ἐκτῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυκύ, 1836.

Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων καὶ περὶ τῆς μόνης πίστεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἱερῶν τελετῶν τε καὶ μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας*, PG 155,32-174.

Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων. *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ τελουμένων*, PG 87,3981-4001.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Γαβριήλ, (Μητροπολίτης Νοβογροδίας και Αγιοπετροπούλεως). *Τελεουργία Ἱερὰ ἤτοι διατύπωσις σύντομος τῶν ἱεροτελεστιῶν των ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Γραικο-Ρωσσιακῇ Ἐκκλησίᾳ ἄνωθεν ἐς γέ καὶ καθ' ἡμᾶς*, Αγία Πετρούπολη [Ἐν Πετρούπολει], 1799.

Γιαγκάζογλου, Σταύρος. «Ἡ Ἐκκλησία ὡς κοινωνία πίστεως, λατρείας καὶ ζωῆς. Ἐκκλησιολογικὲς προκλήσεις καὶ αντινομίες στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας καὶ τῶν υγειονομικῶν μέτρων», στὸ *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Διημερίδας: Πίστη, Ἐλπίδα καὶ Ὁραμα τὸν καιρὸ τῆς Πανδημίας*, 12 καὶ 13 Μαρτίου 2021, Ἀθήνα: Θεολογικὴ Σχολὴ Ε.Κ.Π.Α. (2022)34-54.

Γιαγκάζογλου, Σταύρος. *Στὸ Μεταίχμιο τῆς Θεολογίας. Δοκίμια γιὰ τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα: Ἐκδ. Δόμος, 2018.

Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ὁρθόδοξη χριστιανικὴ λατρεία καὶ ψηφιακὴ τεχνολογία», στὸ *Σύνθεσις* 6, 2 (2019)51-58.

Καλλιακμάνης, Βασίλειος. «Ὁρθόδοξη Λατρεία καὶ Κατήχηση στὰ Ψηφιακὰ Μέσα Ἐκκλησιολογικὲς ἀρχὲς καὶ σύγχρονη πραγματικότητα», στὸ *Θεολογία* 90, 3(2019)77-99.

Μπούμης, Παναγιώτης. «Η Οικουμενικότητα μιᾶς Συνόδου καὶ συγκεκριμένως τῆς ἐν Τρούλλῳ ἢ Πενθέκτης» στο *Θεολογία* 80, 3(2009)37-69.

Ξιώνης, Νικόλαος. «Η Εκκλησία στην εποχή τῆς πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία», στο *Πρακτικά Επιστημονικῆς Διημερίδας: Πίστη, Ἐλπίδα και Ὅραμα τον καιρό της Πανδημίας*, 12 και 13 Μαρτίου 2021, Αθήνα: Θεολογική Σχολή Ε.Κ.Π.Α. (2022)155-164.

Παῖβανάς, Αθανάσιος. *Οι τεχνολογίες για τον ορθόδοξο χριστιανό αναπόσπαστο τμήμα της Σοφίας του Θεού*, 2006.

Πουρτσουκλής, Δανιήλ (Μητροπολίτης Καισαριανῆς, Βύρωνος και Ὑμηττού). «Εκκλησία και Θεία Λειτουργία», στο *Θεολογία* 4 (2009)27-44.

Ράλλης, Γεώργιος και Ποτλής, Μιχαήλ. *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων: καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων*. τ. Β΄, Ἐν Ἀθήναις: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Αὐγῆς, Ἀθῆναι 1852.

Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Ο ἄνθρωπος και η ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας. Μια πρόκληση για την Ορθόδοξη θεολογία*, Καλαμάτα: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, 2019.

Σαββάτος, Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Μεσσηνίας). *Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η πανδημία του Covid- 19*, Καλαμάτα: Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, 2020.

Σκαλτσής, Παναγιώτης. «Ὁ φωτισμὸς τοῦ Ναοῦ στή λειτουργική μας παράδοση», στο *Εκκλησία* 90,7 (2013)485-495.

Σκρέττας, Νικόδημος. «Η θεία Ευχαριστία και τα προνόμια της Κυριακῆς κατὰ τη διδασκαλία των Κολλυβάδων» στη σειρά *Κανονικά και Λειτουργικά* 7, Θεσσαλονίκη: εκδ. Μυγδονία, 2008.

Τσίλης, Νεκτάριος (Μητροπολίτης Χονγκ Κονγκ και Ἄπω Ανατολῆς). *Θρησκεία και διαδίκτυο*, 2013.

Φίλιας Γεώργιος. *Εκκλησιαστική ρητορική και εκφορά του σύγχρονου θεολογικού λόγου*, Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη, 2008.

Φουντούλης, Ιωάννης. «Τελετουργικά θέματα», στη σειρά *Λογική Λατρεία 12*, Αθήνα: εκδ. Απ. Διακονίας, 2002.

Χατζηνικολάου, Νικόλαος (Μητροπολίτης Μεσογαίας & Λαυρεωτικής). *Απόσπασμα από την Ομιλία του στην Τακτική Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, την 4η Οκτωβρίου 2012.*

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Androutsopoulos, George. «The Right of Religious Freedom in Light of the Coronavirus Pandemic: The Greek Case», στο *Laws* 10, 14(2021)2-9.

Campbell, Heidi. *The distanced Church: reflections on doing Church online*, Texas A & M University: Digital Religion Publications, An Imprint of the Network for New Media, Religion & Digital Culture Series, www.digitalreligion.tamu.edu, Texas 2020.

Campbell, Heidi. "Religion and the Internet" στο *Communication research trends*, 25,1 (2006)3-24.

Klaver, Miranda. «Media Technology Creating "Sermonic Events." The Hillsong Megachurch Network», στο *Cross Currents*, *The University of North Carolina Press*, 65, 4 (2015)422-433.

Young, Glenn. «Reading and Praying Online: The Continuity of Religion Online and Online Religion in Internet Christianity», στο συλλογικό *Religion Online. Finding Faith on the Internet*, eds. Lorne L. Dawson & Douglas E. Cowan, Routledge: (2004) 93-106.

Patrick, Gnana. «Religious Communities in the Digital Era: Dynamics of 'Believing' and 'Belonging'», στο *Religion and social communication*, vol. 17, No. 1 (2019) 38-50.

ISSN 2945-0683